

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Дмитро Миколенко

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ ПІДТРИМКУ РЕЖИМУ С. СТАМБОЛОВА В БОЛГАРІЇ (1887–1894 рр.)

У статті розкривається взаємозв'язок соціальних і політичних процесів у Болгарії періоду правління С. Стамболова, а також визначаються верстви населення, які забезпечували політичну підтримку режиму. Автор приходить до висновку, що низка заходів авторитарної влади «стамболовістів» у довготривалій перспективі зумовили розвиток демократії в країні.

Ключові слова: *Народно-ліберальна партія, «стамболовісти», політичний режим, соціальна підтримка, авторитаризм, опозиція.*

Вивчаючи політичні трансформації, які відбувалися протягом останньої третини ХІХ ст. у Болгарії, необхідно враховувати соціальні фактори виникнення та еволюції системи державної влади в цій країні, що дасть змогу більш глибоко зрозуміти й ширше інтерпретувати особливості функціонування того чи іншого режиму*, існуючого у зазначений період.

Умови політичного розвитку Болгарії останньої третини ХІХ ст. зближують її з іншими країнами Балканського півострова. Вони визначалися тривалим перебуванням у складі Османської імперії, а також майже одночасним з Грецією, Сербією і Румунією початком розбудови власної державності. Низка елементів політичної системи після визволення від турецького панування у 1878 р. була запроваджена під впливом загальноєвропейських процесів. Серед них — демократична конституція та парламентаризм. Однак при цьому Болгарія пройшла особливий шлях політичного розвитку, котрий вирізняв її з поміж інших і був визначений саме специфічною соціальною конфігурацією¹.

Період становлення болгарської державності тісно пов'язаний з ім'ям Стефана Ніколова Стамболова (1854–1895 рр.). Напередодні Визволення 1878 р. цей політик представляв радикальне (революційне) крило національного руху. Його діяльність була пов'язана з втіленням у життя

* Мається на увазі сукупність методів, прийомів і форм здійснення політичних відносин у суспільстві.

прагнень переважної більшості болгарського народу до свободи. У перші роки незалежності він став членом Ліберальної партії, яка спиралася на громадян із середнім рівнем статків та незаможні прошарки, тобто — найчисельнішу групу населення країни. Після розколу політичної сили у 1883 р. С. Стамболов приєднався до угруповання П. Каравелова — «непримиримих» лібералів, котрі продовжували відстоювати первинні принципи партії й апелювали до тих самих соціальних верств. Головуючи у Регентській раді (1886–1887 рр.) і кабінеті міністрів (1887–1894 рр.), політик, на думку більшості дослідників — прибічників класового підходу до вивчення історії², перетворився на виразника інтересів зростаючої торговельно-промислової буржуазії. Та чи можна вважати цей нечисленний прошарок суспільства соціальною базою «стамболовістського» режиму? Поставлене питання у сучасній історіографії залишається відкритим.

С. Стамболов очолив уряд у складний для Болгарії час. Країна переживала глибоку кризу, спричинену як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Отримавши владу, прем'єру довелося розв'язувати вкрай важливі завдання по забезпеченню політичної стабільності й подальшої розбудови системи державного управління, проведенню заходів, пов'язаних з модернізацією економіки, розвитком інфраструктури, а також досягненням міжнародного визнання Князівства і його правлячої династії.

Вирішуючи вказані проблеми, С. Стамболов застосовував авторитарні методи. Саме цей факт визначив неоднозначність оцінок, які отримало його правління від сучасників та вчених-істориків. Одні³ вважали прем'єра тираном, підкреслюючи при цьому негативні наслідки його правління, інші⁴ — героєм і видатним державним діячем, наголошуючи на його численних заслугах перед батьківщиною.

Тему впливу соціальної конфігурації населення на політичні трансформації у Болгарії часів прем'єрства С. Стамболова дослідники спеціально не вивчали. Історіографія кінця XIX — початку XX ст. представлена роботами⁵, в яких політичні процеси у цій балканській країні розглядаються окремо від соціальних. Після Жовтня 1917 р. у Росії історики-марксистів⁶ почали застосовувати формаційний підхід при аналізі режимів на Балканах. Аналогічну методологію використовували і вчені⁷ Народної Республіки Болгарії. У їхніх роботах діяльність лідера НЛП аналізувалася крізь призму класової боротьби у Болгарії. Політик характеризувався як виразник інтересів торговельно-промислової буржуазії. Ідеологічна зашореність тогочасної науки не завжди дозволяла комплексно й об'єктивно аналізувати всі аспекти теми, що нас цікавить. Серед праць, в яких частково розкривається взаємозв'язок соціальних і

політичних явищ, характерних для Князівства останньої третини XIX ст., можна назвати статтю С. Мадієвського⁸.

Окремі питання, пов'язані з соціальною зумовленістю політичних процесів у Болгарії періоду правління уряду С. Стамболова, досліджувалися багатьма болгарськими, а також сучасними російськими, українськими і західними авторами. Прибічники теорії модернізації, американські вчені Д. Перрі і Г. Стоук, а також російська дослідниця Р. Грішина у своїх роботах підкреслили значний внесок С. Стамболова у процес перетворення Болгарії на світську державу європейського зразка. Український історик В. Чорній показав залежність підтримки кабінету НЛП у суспільстві від його зовнішньої орієнтації, підкресливши, що більшість селян, нижчих і середніх верств міського населення, чимало інтелігенції та частина верхівки не поділяли антиросійської політики уряду¹⁰. Болгарський автор Д. Саздов опублікував монографію¹¹, в якій розкрив соціальні ініціативи урядів країни у період з 1880 по 1912 р. Він звернув увагу на розширення електоральної бази «стамболовістів» під час прем'єрства С. Стамболова за рахунок чиновників, службовців і нижчого духовенства. Ці прошарки населення отримали від влади матеріальну підтримку і були задоволені її політикою.

Метою статті є детальний аналіз соціальних витоків політичного режиму С. Стамболова, а також розгорнута характеристика його політичної опори у суспільстві.

Середина 1880-х років у Болгарії пройшла під знаком політичної нестабільності. Серпневий переворот 1886 р., здійснений невеликою групою офіцерів (представників столичного гарнізону і Струмського піхотного полку) за сприяння російських агентів і лояльно налаштованих до Санкт-Петербурга політиків, призвів до відсторонення від влади неугодного царю Александру III князя А. Батенберга. Однак уже за декілька днів у країні відбувся контрпереворот, одним із організаторів якого виступив С. Стамболов — на той час голова Звичайних Народних Зборів (ЗНЗ). Об'єднавши навколо себе невдоволених втручанням Санкт-Петербурга у внутрішні справи Князівства, спираючись на підтримку воєнних гарнізонів Софії, Пловдива, Велико Тирново і Старої Загори, він нейтралізував організаторів перевороту* та спробував повернути на престол А. Батенберга. Але під тиском Росії колишній монарх відмовився від пропозиції голови парламенту, призначивши замість себе Регентську раду, до складу якої увійшли С. Стамболов, учасник контрперевороту підполковник С. Муткуров і колишній прем'єр-міністр П. Каравелов**.

* Декого із них було заарештовано, інші емігрували з країни.

** 1 листопада 1886 р. внаслідок протиріч зі С. Стамболовим П. Каравелов залишив склад Регентської ради, перейшовши в опозицію, після чого його місце зайняв Г. Живков.

Названі вище події не були пов'язані з масовим народним рухом. Боротьба за владу в цей період стала справою політичних еліт і армії. При цьому юридично основи державного устрою Болгарії залишалися незмінними: Тирновська конституція, котра вважається однією з найдемократичніших основних законів свого часу, продовжувала діяти; відповідні політичні інституції функціонували. Однак, поряд із цим у країні почав формуватися новий режим зі специфічним авторитарним стилем реалізації влади.

С. Стамболов, який формально був лише одним із трьох членів Регентської ради, мав у ній значний авторитет. Саме йому належало вирішальне слово у призначенні уряду, під його контролем знаходилися армія і поліція. Застосовуючи свій вплив, С. Стамболову вдалося об'єднати навколо себе багатьох членів Ліберальної партії, лідером якої залишався П. Каравелов. У 1886 р. розпочалося формування нової політичної сили — Народно-ліберальної партії (НЛП), котра стала провладною та забезпечувала підтримку режиму в парламенті й суспільстві. Невдовзі утворилося її центральне бюро, зародилися перші місцеві осередки.

Згідно з диференціацією політичних сил, запропонованою французьким вченим-соціологом М. Дюверже, НЛП являла собою типову кадрову партію¹². Її було організовано за ініціативи влади; вона не спиралася на широкі прошарки суспільства та не мала свого стабільного електорату, але це не завадило їй дуже швидко, за сприяння уряду, перетворитися на провідну політичну силу.

Концентрація влади в руках С. Стамболова, а також подальше ускладнення відносин Болгарії з Росією, яка намагалася вплинути на ситуацію навколо обрання нового болгарського князя, спричинили незадоволення частини істеблішменту країни, включаючи представників інтелігенції, командного складу армії і православного духовенства. Крім того, після розриву дипломатичних відносин між Софією і Санкт-Петербургом у листопаді 1886 р. значно прискорився процес формування опозиції.

Впродовж 1886 року Народно-ліберальній партії протистояли три політичні сили — «помірковані» ліберали* на чолі з Д. Цанковим, прибічники П. Каравелова (після виходу їхнього лідера зі складу Регентської ради) та південноболгарські «з'єдності»**. Всі вони вимагали відновлення

* Дехто із відомих «цанковістів» після контрперевороту 1886 р. та зміщення їхнього лідера з посади прем'єра змушені були покинути країну. Сам Д. Цанков перебрався до Санкт-Петербурга, А. Людсканов — до Стамбула; М. Балабанов, Д. Моллов і М. Сарафов залишились у Болгарії, проте утримувалися від активної політичної діяльності.

** Східнорумелійські консерватори — представники створеної 1881 р. Народної партії Південної Болгарії, яка не мала власних установчих документів. Наприкінці 1882 — на початку 1883 р. за сприяння А. Батенберга вони зблизилися з консерваторами Кня-

дипломатичних відносин з Росією. При цьому «цанковісти» вважали, що Болгарія у всіх питаннях внутрішнього розвитку та зовнішньої політики має дотримуватись рекомендацій Санкт-Петербурга. «Каравелісти» і «з'єдністи» виступали за самостійний курс своєї країни, однак при цьому підкреслювали необхідність тісної співпраці з Росією, котра, на думку їх лідерів, була єдиною із великих держав, інтереси якої співпадали з прагненнями Софії. Жодна вказана політична сила не мала міцної підтримки з боку населення. Як і НЛП, вони являли собою незначні за кількістю членів організації, провідну роль в яких відігравали чиновники різних рівнів та інтелігенція. Таким чином, опозиційний рух у період регентського правління не набув масового характеру.

Наприкінці 1886 р. у Болгарії виникло перше серйозне протистояння між світською владою і вищим духовенством Екзархату. Тоді у Софії зібрався Священний Синод. Питання, що обговорювалися митрополитами у робочому порядку, стосувалися не тільки діяльності церкви, а й неприйнятної, на їх думку, антиросійської політики влади. Дізнавшись про це, С. Стамболов, якого завчасно не було поінформовано про мету засідання, розцінив такий крок з боку вищих ієрархів як намагання «дискредитувати уряд та залишити приємні враження москочцям». Він не сумнівався, що священники ігнорують Регентську раду, «бо так само чинить російський цар», та вбачав у цьому загрозу організованого протесту, яким міг скористатися Санкт-Петербург. До того ж регентам стало відомо про зв'язки церковних ієрархів з «цанковістами», котрі начебто провокували митрополитів припинити богослужіння у храмах під час свят на знак протесту проти розриву дипломатичних відносин з Росією.

Синод продовжував засідати до лютого 1887 р. С. Стамболов, занепокоєний таким розвитком подій, змушений був звернутися через дипломатичного представника Болгарії у Стамбулі Г. Вилковича до екзарха Йосифа з вимогою вплинути на митрополитів та переконати їх відмовитися від «політичної боротьби». Тільки після такого кроку голови Регентської ради роботу Священного Синоду було припинено¹³.

Наприкінці зими 1887 р. проросійськи налаштовані офіцери здійснили чергову спробу державного перевороту. Сподіваючись на підтримку широких верств населення, вони організували повстання сілістренського і русенського гарнізонів. Однак інші військові частини не стали на бік заколотників, а більшість пересічних громадян країни взагалі залишилися байдужими до цих подій. У результаті бунт було швидко приборкано. П'ятнадцятьом його учасникам воєнно-польові суди винесли смертні вироки.

зівства та разом налагодили видавництво газети «Съединение». Саме відтоді широкого вжитку набула їх інша назва — «з'єдністи».

Прихильне ставлення значної частини болгарських церковних ієрархів та армійських офіцерів до Росії визначалося тим, що у більшості своїй вони отримали освіту в навчальних закладах цієї країни¹⁴. У поєднанні з традиційною симпатією до православної держави та вдячністю їй за визволення від турецького панування вказаний факт вплинув на негативне сприйняття представниками цих прошарків населення Регентської ради, яка продовжувала йти курсом, спрямованим на запобігання втручанням Санкт-Петербурга у внутрішні справи Князівства.

Радикальні кроки опозиції давали владі підстави продовжувати розбудову авторитарного режиму. Виправдовуючи свої дії загрозою нових збройних виступів, С. Стамболов намагався позбавити своїх опонентів можливості брати участь у політичних процесах. У країні розпочався наступ на демократичні права і свободи, гарантовані Тирновською конституцією. Регент і його прибічники прагнули, щоб у III Великі Народні Збори* (ВНЗ), які мали обрати нового князя, не пройшли кандидати від опозиції — прихильники Д. Цанкова і П. Каравелова. Застосовуючи тиск на опонентів та вдаючись до фальсифікацій, вони досягли своєї мети — більшість III ВНЗ склали депутати, лояльні до влади.

25 червня 1887 р. парламентарі оголосили ім'я нового болгарського князя. Ним став Фердинанд Саксен-Кобург-Готський. С. Стамболова, який підтримував його кандидатуру та зберіг авторитет і не втратив свого впливу навіть після розпуску Регентської ради, 20 серпня було призначено на посаду прем'єр-міністра Болгарії. Новообраний двадцятишестилітній монарх, хоча й мав широкі повноваження згідно з Тирновською конституцією, практично не брав участі в управлінні державою. Залишаючись невизнаним великими державами як болгарський князь, він не міг представляти країну на міжнародній арені. До того ж Фердинанд не був знайомий з політичними реаліями Болгарії, а також не мав практичних навичок і досвіду для ефективного вирішення внутрішньополітичних завдань.

Ситуація, в якій знаходився князь, ускладнювалася для нього ще й специфікою соціальної конфігурації населення Болгарії. Аристократії, котра допомагала управляти європейським монархам, у Князівстві не існувало, а політичний істеблішмент країни являв собою розрізнені угруповання інтелігенції, жодне з яких не могло самотужки забезпечити підтримку Фердинанду. «Каравелісти» і «цанковісти» не визнавали князя легітимним правителем та вимагали скликання нових ВНЗ для обрання

* Представницький орган державної влади Болгарії, який скликався для вирішення особливо важливих державних та громадських питань, наприклад: обговорення та затвердження нової конституції, зміни в території країни, зміни державного устрою тощо.

іншого правителя, який би задовольняв Санкт-Петербург. Крім того, монарх не мав авторитету серед офіцерського складу болгарської армії, саме тому він ризикував повторити долю А. Батенберга, відстороненого від влади проросійськи налаштованими військовослужбовцями.

Незважаючи на «демократичний» спосіб обрання князя, Фердинанда аж ніяк не можна назвати «народним улюбленцем». Його популярність серед широких верств населення була незначною. Для простого люду він залишався чужинцем, котрий належав до католицької конфесії та не володів болгарською мовою.

Всі вищевказані обставини визначили залежність Фердинанда від С. Стамболова, який, на відміну від князя, чудово орієнтувався в реаліях болгарського політичного життя, мав підтримку й авторитет серед частини офіцера, впливових політиків і чиновників. Голові держави не тільки була не вигідною відставка уряду «стамболовістів», де-факто він не міг звільнити С. Стамболова з його посади. За такої ситуації склалися сприятливі умови для подальшої розбудови прем'єром особистого авторитарного режиму.

Очолюючи уряд, С. Стамболов поєднав свої функції з виконанням обов'язків міністра внутрішніх справ, що дало йому змогу встановити повний контроль над поліцейським апаратом. До того ж, полковник С. Муткуров — один із організаторів контрперевороту 1886 р., колишній член Регентської ради та близький соратник прем'єра, зайняв посаду воєнного міністра. Таким чином армія — один із основних інструментів забезпечення життєздатності режиму, стала також підпорядкованою «стамболовістам».

Мав прем'єр-міністр і можливість проводити агітаційно-пропагандистську роботу серед широких верст населення, підтримуючи тим самим популярність та позитивний імідж влади. Заснована 1886 р. проурядова газета «Свобода» (фінансувалася із державного бюджету; виходила кожного дня) виконувала функцію творця настроїв і поглядів громадськості з тих чи інших питань¹⁵.

Для забезпечення консолідації суспільства уряд С. Стамболова застосував ідеологію націоналізму, практичне втілення якої полягало у спробах реалізувати великодержавну концепцію «Сан-Стефанської Болгарії»*, котра передбачала приєднання до Князівства Македонії та значної частини Фракії**, а також у намаганнях зміцнити суверенітет країни¹⁶.

* Проект, в основу якого ліг попередній мирний договір 1878 р. між Росією і Османською імперією. Він мав на меті створення Болгарської держави у кордонах трьох історичних областей — Мезії, Македонії і значної частини Фракії.

** Згідно з рішенням Берлінського конгресу 1878 р. ці території залишилися у складі Османської імперії.

У пропаганді «стамболовістів» слов'янське православне населення європейських вілаєтів Туреччини розглядалося як частина болгарської нації, яка продовжувала знаходитися під османським гнітом. Уряд намагався згуртувати громадян Князівства, прищеплюючи їм співчуття до одноплемінників, а також формуючи в їхній свідомості образ ворогів, котрі заважали втіленню у життя Сан-Стефанського проекту. Сербія і Греція на шпальтах провладної «Свободи» характеризувались як основні конкуренти у боротьбі за Македонію; Туреччина, у залежності від обставин, поставала в образі партнера Болгарії, або її ворога. Зокрема, під час конфронтації Софії і Стамбула газета часто апелювала до західноєвропейських країн-підписантів Берлінського трактату, сподіваючись на їхнє втручання і конфлікт. А у випадках, коли Порта йшла на компроміс, лояльні до влади журналісти з вдячністю згадували ці факти, популяризуючи їх серед населення¹⁷.

Важливе місце у своїх агітаційно-пропагандистських заходах «стамболовісти» відводили Російській імперії. Враховуючи симпатії значної частини населення до держави, котра відіграла ключову роль у визволенні Болгарії від османського панування, влада підкреслювала свою повагу до Росії як країни, але разом з тим висловлювала негативне ставлення до її політики на Балканах та засуджувала втручання у внутрішні справи Князівства. Газета «Свобода» не розголошувала сподівання на допомогу Санкт-Петербурга у реалізації болгарської національної програми. Навпаки, з її шпальт часто лунали застереження, що на ці надії не варто покладатися. «Стамболовісти» вбачали у Російській імперії загрозу незалежності Болгарії, загарбника, який прагне лише одного — перетворити Князівство на свою заморську губернію¹⁸.

Розрив дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом, а також постійні критичні закиди болгарської влади на адресу Росії стали основним фактором розколу суспільства на прибічників і противників С. Стамболова. Громадяни, які не підтримували зовнішньополітичний курс прем'єра, ставали на бік опозиції — «каравелістів», «цанковістів» і «з'єдністів».

Намагаючись посилити свій вплив, уряд призначав на ключові посади центральної і місцевої адміністрації лояльних до себе чиновників. Службовці, запідозрені у симпатіях до проросійських політичних сил, звільнялися з роботи та замінювалися новими. Аналогічна доля чекала і на посадових осіб — прихильників та членів Ліберальної «радославовістської» партії*, котра після створення нового кабінету міністрів

* Політична сила прибічників В. Радославова — прем'єр-міністра країни у період існування Регентської ради (1886–1887 рр.). «Радославовісти», на відміну від «кара-

перейшла в опозицію¹⁹. Однак більшість функціонерів-конформістів, які працювали до приходу «стамболовістів», легко змінюючи партійну належність і демонструючи свою лояльність кабінету міністрів, залишалися на посадах. З подібною переорієнтацією С. Стамболов змушений був миритися, адже в країні відчувався дефіцит освічених чиновницьких кадрів, що унеможливлювало повну заміну держапарату. Та все ж часткові заміни проводилися. Звільнені з роботи, як правило, приєднувалися до опозиційних політичних сил, сподіваючись повернутися на свої посади після утворення нового уряду.

Напередодні парламентських виборів, що мали відбутися у вересні 1887 р., влада спробувала розширити свою соціальну підтримку для незаможних прошарків населення шляхом перегляду державної фінансової політики. Уряд оголосив про скасування боргів громадян, неспроможних вносити до бюджету призначені їм суми. Одночасно «стамболовісти» посилили боротьбу проти ухилення від сплати податків заможними підданими та зловживань службовим становищем кметами, їхніми помічниками й обшинними писарями. Відповідальність за реалізацію вказаних заходів було покладено на окружних управителів²⁰.

Політика уряду, спрямована на розширення своєї соціальної бази, втілювалася у життя паралельно з посиленням авторитарних проявів влади. Вибори до V ЗНЗ пройшли в атмосфері жорсткого контролю над опозицією, яка не могла за таких умов на рівних конкурувати з провладними кандидатами. У результаті представники НЛП отримали більше місць у парламенті, аніж всі інші разом взяті партії країни. Серед 290 обраних депутатів (дані з урахуванням додаткових виборів 1888 і 1889 років) 176 були членами НЛП «стамболовістів» — 60,69 %*.

Склад проурядової фракції у V ЗНЗ дозволяє визначити верстви населення, котрі забезпечували опору режиму в суспільстві. Із 176 членів фракції НЛП 123 були жителями міст, а 53 — сільських населених пунктів. При цьому 81 особа — це представники невеликих містечок, таких як Сілістра, Добрич, Преслав, Кюстенділ, Казанлик та інші, а 42 — промислових і торговельних центрів країни (10 мешканців В. Тирново, по 9 — Софії і Русе, 4 — Пазарджика, по 3 — Пловдива і Варни, по 2 — Бургаса і Сливена). За професійною ознакою 53 були чиновниками і службовцями різних рівнів влади (міністри, кмети, шкільні інспектори, околіїні начальники тощо), 47 — торговцями, 38 — землеробами, 21 —

велістів» і «цанковістів», виступали проти втручання Росії у внутрішні справи Болгарії та визнавали Фердинанда законним князем.

* Особи, які змінювали свою партійну належність у період функціонування V ЗНЗ (1887–1889 рр.), не беруться до уваги.

адвокатами, 5 — вчителями, 3 — священниками, 3 — ремісниками, 2 — журналістами, 2 — лікарями і 2 — аптекарями.

Рід занять та професія у даному випадку не дозволяють робити однозначні висновки щодо майнового стану того чи іншого депутата і відносити його до заможних, середніх або бідних прошарків населення. Проте очевидно є перевага серед членів фракції НЛП чиновників і службовців, які поєднували свої службові обов'язки з виконанням депутатських функцій. Отже, бюрократія забезпечувала не лише державне управління, а й прийняття ініційованих урядом законів. Працівники державного апарату перетворилися на основну соціальну групу, що забезпечувала підтримку режиму.

Сформувавши парламентську більшість, «стамболовісти» зосередили у своїх руках не лише виконавчу, а й законодавчу владу. Вони ініціювали прийняття нормативних актів*, які суперечили Тирновській конституції та дозволяли контролювати опозицію, обмеживши її можливості для участі у політичних процесах²¹. Необхідність таких кроків влада обґрунтовувала важливістю забезпечення в країні стабільності. Громадськість неоднозначно оцінила ці заходи. Опозиція розгорнула агітацію проти посилення авторитаризму.

Розуміючи свою вразливість для критики, уряд «стамболовістів» та депутатська фракція НЛП у V ЗНЗ започаткували низку соціальних ініціатив, які сприяли зростанню популярності влади серед молоді, інтелігенції і службовців. Кабінет міністрів запровадив пенсійне забезпечення для вчителів шкіл і гімназій, а також працівників правоохоронних органів, чиновників, військовослужбовців; майже у 2,5 рази збільшив бюджет Міністерства освіти**, що дало змогу розширити мережу навчальних закладів та підвищити рівень грамотності серед населення; ініціював 1888 р. створення у Софії Вищого училища, яке згодом набуло статусу університету; покращив функціонування системи медичних установ. Законом про стипендії і тимчасову матеріальну допомогу малозабезпеченим студентам від 27 листопада 1887 р. уряд гарантував підтримку молоді, що навчалася***²².

* Закони про викоренення розбійництва, про пресу та про поліцію обмежували конституційні права і свободи громадян Болгарії, ставили судову гілку влади у залежність від уряду, розширювали повноваження правоохоронних органів.

** У 1885 р. його бюджет складав 2 млн 508 тис. 701 лев, а у 1891 р. — 6 млн 756 тис. 401 лев.

*** Протягом 1879–1887 рр. вказані грошові забезпечення встановлювалися кабінетами міністрів Болгарії спеціальними рішеннями у кожному окремому випадку.

Протекціоністський закон^{*}, прийнятий парламентом 1887 р., був вигідний нечисленним підприємцям, а також купцям, які займалися перепродажем товарів на внутрішньому ринку або експортом продукції болгарського виробництва за кордон. Імпортери ж виявилися у програтій ситуації — їхній бізнес постраждав унаслідок підвищення митних зборів на значну групу товарів.

Наприкінці 1889 р. знову загострилися відносини між урядом і болгарським духовенством. Вищі ієрархи, у черговий раз прибувши до Софії для участі у Священному Синоді, відмовилися відвідати князя Фердинанда, який, на їхню думку, «порушував канони церкви та перешкодив православію». На засіданнях митрополити обговорювали передусім не нагальні питання діяльності Екзархату, а політичні проблеми, пов'язані з легітимністю князя, згадуванням його імені у літургіях і, навіть, проголошенням акту анафеми²³.

Прем'єр-міністр розцінив дії церковних ієрархів як навмисне намагання принизити монарха. Прагнучи припинити роботу Синоду, нормалізувати ситуацію і не допустити втручання ієрархів у політику, С. Стамболов спробував залучити на свою сторону рядових церковнослужителів. 16 грудня Народні збори прийняли Закон про пенсії і тимчасову матеріальну допомогу священикам. У такий спосіб світська влада забезпечувала собі популярність серед переважної більшості духовенства²⁴.

Однак Синод продовжував засідати. У відповідь 30 грудня 1889 р. прем'єр-міністр розпорядився відправити митрополитів під конвоєм у їхні єпархії, чим викликав хвилю незадоволення серед православного духовенства і пересічних громадян. Перший біограф С. Стамболова — англійський журналіст А. Біман — писав, що навіть друзі голови уряду засудили такий вчинок прем'єра²⁵.

Розглядаючи кількісні показники представництва правлячої партії у звичайних народних зборах за часів режиму С. Стамболова, слід зазначити, що у парламенті шостого скликання (1890–1892 рр.) члени НЛП отримали 237 місць із 304 (дані з урахуванням додаткових виборів 1891 і 1892 років), тобто 77,96%. Це на 17,27% більше, ніж у V ЗНЗ. Лише 52 депутати-«стамболовісти» були селянами (21,94% від загальної чисельності фракції). У порівнянні з V ЗНЗ, їхня кількість зменшилася на 8,17%. Крім того, із 185 жителів міст 77 мешкало у промислових і торговельних центрах країни (що більше на 8,63%), інші — у невеликих містечках (менше на 0,45%).

^{*} Збільшував розмір митних платежів на імпорт предметів розкоші, тютюнових виробів та деяких інших товарів.

Професійний склад фракції «стамболовістів» також зазнав змін у порівнянні з 1887–1889 рр. Кількість чиновників і службовців збільшилася на 7,86%, торговців — на 2,41%, журналістів — на 0,55%, лікарів — на 0,13%. А от представництво селян, адвокатів, учителів, ремісників, священників і аптекарів зменшилося відповідно на 9,35%, 4,33%, 0,27%, 1,28%, 1,7% і 0,72%. Крім того, депутатами від НЛП стали 3 промисловці, 2 підприємці, банкір і фотограф²⁶.

Одну із чергових соціальних ініціатив уряду і парламенту було спрямовано на уповільнення процесу розорення незаможних сільських господарств. Щоб запобігти поширенню бідності серед населення, влада створювала умови для зміцнення дрібних і середніх власників. На законодавчому рівні було продовжено термін викупу земель селянами на п'ять років. У разі невиконання користувачем свого боргу, конфіскації підлягав не увесь наділ, а тільки його невикуплена частка²⁷. Хоча ця поміркована реформа і відповідала інтересам більшості громадян, однак становище селян суттєво не покращила. Надалі свої позиції «стамболовісти» зміцнювали шляхом поєднання ініціатив по розширенню соціальної бази з посиленням диктаторських методів управління.

Причиною для нових політичних репресій і переслідувань стали дії опозиції. 21 січня 1890 р. поліцією було розкрито чергову змову офіцерів столичного гарнізону, незадоволених поміркованою політикою «стамболовістів» щодо вирішення македонського питання. Противники влади, яких організував колишній соратник С. Стамболова майор К. Паніца, готували замах на князя Фердинанда і прем'єр-міністра. Покарання було жорстоким — після арешту та вироку воєнного суду К. Паніцу розстріляли.

1891 року авторитарні прояви режиму досягли свого апогею, результатом чого стало усунення опозиції від політичних процесів. 15 березня македонськими емігрантами було організовано черговий замах на життя С. Стамболова. За іронією долі прем'єр не постраждав, а от міністр фінансів Х. Белчев, який знаходився поряд із головою уряду, під час стрілянини загинув. Поліції так і не вдалося знайти безпосередніх виконавців злочину. Це стало зручною нагодою розпочати нову хвилю репресій проти опонентів. До кола підозрюваних потрапив П. Каравелов, його прибічники К. Арсенієв, Т. Кітанчев, Т. Георгієв, Г. Бенковські, І. Гергієв, а також представники інших опозиційних угруповань. Влітку 1892 р. розпочався судовий процес у справі про «змову з метою скоєння вбивства Його Царської Величності Князя і прем'єр-міністра Стамболова та вбивство міністра Белчева». Всього на лаві підсудних опинилося вісімнадцять осіб²⁸.

Всупереч відсутності обґрунтованих доказів, спеціально призначений воєнно-польовий суд виніс смертні вироки «русофілам» С. Міларову, К. Попову, Т. Георгієву, А. Карагюлеву. П. Каравелова було засуджено до п'яти років позбавлення волі, Т. Кітанчева та І. Гергієва — до трьох. Всіх їх звинуватили як учасників спроби змінити існуючий державний устрій. Інших відомих «каравелістів» — К. Арсенієва, С. Арсенієва, М. Обрєтєнова було відправлено у заслання до міста Лом під жорсткий поліцейський нагляд. Внаслідок репресій та переслідувань «каравелісти» і південноболгарські «з'єднати» призупинили свою діяльність. Втративши можливість друкувати газету «Народні права», «радославовісти» також виявилися на узбіччі політичних процесів²⁹.

Створена 2 серпня 1891 р. Болгарська соціал-демократична партія (БСДП) також не могла нарівні протистояти «стамболовістам». Серед її членів переважали представники радикально налаштованої інтелігенції — прибічники марксистської ідеології, котрі розглядали революцію як спосіб вирішення соціальних протиріч. Під час прем'єрства С. Стамболова БСДП була маргінальною політичною силою, що діяла нелегально та не користувалася широкою підтримкою населення, адже пролетаріат, який ідеологами політичної сили вважався основною соціальною базою партії, лише розпочав формуватися і не міг стати для соціалістів надійною опорою у суспільстві. До того ж в умовах постійної загрози політичних репресій члени БСДП не мали можливості регулярно проводити агітацію і пропаганду. 1893 року було заарештовано, а згодом відправлено у заслання до міста Бяла Слатіна лідера партії Д. Благоєва. Залишившись без свого ідейного натхненника, соціал-демократи практично припинили діяльність.

В опозиції до уряду С. Стамболова перебувала і значна частина македонських емігрантів*, незадоволених зовнішньополітичним курсом уряду, спрямованим на підтримку добросусідських відносин з Портою. Наприкінці 1880 — на початку 1890-х років у Софії діяли нелегальні спілки, створені вихідцями із Македонії — Студентське товариство «Дружба» (1890–1891 рр.) та Молодіжна книжкова співдружність (1891–1892 рр.), члени якої у 1892 р. видавали газету «Лоза». На її шпальтах вони порушували питання про македонську літературну мову і правопис, критикували навчальний процес у школах Екзархату, котрий, на їхню думку, не враховував особливостей діалектів слов'янського населення європейських вілаєтів Османської імперії³⁰.

В умовах постійних переслідувань з боку влади названі вище спілки змушені були зовсім припинити свою діяльність. Остаточо розчару-

* У період з 1887 по 1894 р. їх чисельність складала приблизно 35–40 тис. осіб.

вавшись у політиці уряду «стамболовістів», частина македонських емігрантів зайняла радикальні позиції. Зокрема, у 1892 р. відомий революціонер Н. Тюфекчієв взяв безпосередню участь в організації терористичного акту, внаслідок якого загинув дипломатичний представник Болгарії у Стамбулі Г. Вилкович — один із основних провідників політики кабінету С. Стамболова у Македонії. 1893 р. Д. Груєв, І. Хаджиніколов і П. Поп Арсов ініціювали створення у Салоніках Внутрішньої македонської революційної організації (ВМРО)*.

Процес приборкання опозиції та остаточного встановлення авторитарного режиму супроводжувався впровадженням заходів, які сприяли подальшій модернізації країни. Однією з таких ініціатив стало прийняття 10 грудня 1891 р. Закону про обов'язкову початкову освіту для дітей від шести до дванадцяти років. У такий спосіб влада створювала умови для подолання безграмотності в країні, розвитку видавничої і наукової діяльності та зростання культурного рівня громадян³¹.

Чимало уваги уряд С. Стамболова приділяв поетапному розвитку армії. 1891 року відбулась її чергова реорганізація, у результаті якої чисельність збройних сил збільшилася до 310 тис. осіб**. Крім того, спеціальним законом, прийнятим у грудні того ж року, врегульовувалися поставки зброї, харчів, провіанту і обмундирування у військові підрозділи³². Такі заходи були цілком зрозумілими, адже армія відігравала важливу роль у зовнішній безпеці держави та підтримувала стабільність режиму. Саме тому «стамболовісти» витрачали багато зусиль, спрямованих на підвищення її боєздатності, а також намагалися зберегти контроль над особовим складом.

1893 року в Болгарії відбулися вибори до VII ЗНЗ (1893–1894 рр.). В умовах відсутності конкуренції з боку опозиції Народно-ліберальна партія за їх результатами здобула абсолютну більшість депутатських мандатів. Із 149 місць її члени отримали 114. Додаткові вибори, що проходили у 1894 р., закріпили перевагу НЛП. Її представництво розширилося до 129 осіб (депутатський корпус VII ЗНЗ станом на 1894 р. складав 167 осіб), що становить 77,25% від загального числа народних обранців (на 0,71% менше, ніж у VI ЗНЗ).

Чисельність селян серед членів фракції НЛП знизилася до 17 осіб (13,18% від усіх представників партії — це на 8,76% менше, ніж у парламенті шостого скликання). Інші 112 депутатів були вихідцями з міст, при цьому 49 — із торговельних і промислових центрів країни

* Вона пропагувала революційний шлях вирішення македонської проблеми, який виключав участь Софії у цьому процесі.

** У 1885–1891 рр. болгарська армія нараховувала близько 100 тис. осіб.

(більше на 5,49% у порівнянні з аналогічними показниками VI ЗНЗ), а 63 — з невеликих містечок (більше на 3,27%).

Як і у попередніх двох Звичайних Народних зборах серед депутатів-членів НЛП найбільше було чиновників і службовців — 66 осіб (51,16%). Друге місце за чисельністю посідали торговці — 28 (21,7%); наступне адвокати — 20 (15,5%); землероби — 8 (6,2%); лікарі — 2 (1,55%); банкіри, вчителі, аптекарі, журналісти і фотографи — по 1 (0,78%)³³.

Проте тотальне домінування «стамболовістів» у парламенті не забезпечило стабільності режиму. Внутрішньополітичний баланс порушили суперечності між прем'єром і князем. Лідер НЛП на той час уже не задовольняв монарха як голова уряду. Прагнучи реальної влади та міжнародного визнання свого права на болгарський престол, Фердинанд чудово розумів, що Росія не погодиться піти на компроміс з Князівством допоки уряд у Софії очолюватиме С. Стамболов. Намагаючись знайти собі опору серед впливових політиків, монарх зважився на зближення з опозицією, яка, відчувши підтримку, почала відновлювати свою діяльність.

1893 року ліберали-«радославовісти» разом із колишніми консерваторами Г. Начовичем (дипломат, міністр фінансів уряду С. Стамболова, з 1892 р. в опозиції) і К. Стоїловим (попередній прем'єр, адвокат, з 1888 р. в опозиції), а також «з'єдністами» І. Гешовим і В. Велчевим створили коаліцію та започаткували видавництво газет «Свободно слово» у Софії і «Прогрес» у Пловдиві. Представники об'єднання розраховували на те, що голова держави своїм указом звільнить С. Стамболова з посади прем'єра: «Князь не може бути байдужим до протистояння між урядом і опозицією. Він власною рукою має покласти край внутрішній тиранії. Нагородою йому за це стане народна любов»³⁴. Об'єднана опозиція звинувачувала прем'єра у порушенні конституції: «У державі відсутня свобода слова, а Стамболов стверджує про свою вірність букві основного закону. У нас існує стаття 79, проте уряд проводить обшук приміщення Ліберального клубу»³⁵. «Сьогодні нами продовжують керувати “по-султанськи”»³⁶, — зазначали журналісти «Свободно слово».

Протягом 1893–1894 рр. опозиційний рух у Болгарії не мав масового характеру. Його представляли політики, незадоволені діяльністю уряду С. Стамболова — професійні чиновники й інтелігенція, які розраховували отримати місця у державному апараті після зміни діючої влади, а також прихильники соціалізму — ідеології, котра на той час ще не отримала широкого розповсюдження в країні³⁷.

Поступово політична кон'юнктура складалася на користь Фердинанда і опозиції. Незважаючи на відсутність підтримки з боку широких верств населення, князь, який тривалий час залишався формальною фігурою у

державі, отримав слушну нагоду для виходу на авансцену політичного життя Болгарії. В особах опозиціонерів він мав альтернативу уряду С. Стамболова. В. Радославов, Г. Начович і К. Стоїлов були досвідченими політиками, спроможними забезпечити повноцінне функціонування державного апарату. До того ж на його боці виявився вищий командний склад армії. 27 квітня 1894 р. на посаду военного міністра Болгарії замість полковника М. Савова, який мав особистий конфлікт з прем'єром, було призначено полковника Р. Петрова — одного із найближчих сподвижників Фердинанда, авторитетного в армійських колах офіцера. Таким чином, у випадку відкритого протистояння монарха з головою уряду, останній не міг розраховувати на підтримку військових.

20 травня 1894 р., скориставшись кадровою помилкою прем'єра, князь наважився відправити його у відставку. На знак протесту «стамболовісти» організували мітинги, проте масової підтримки з боку широких верств населення вони не отримали. 31 травня монарх призначив нового голову Ради міністрів. Ним став один із лідерів об'єднаної опозиції К. Стоїлов. С. Стамболов і його прибічники перейшли в опозицію.

Політичний режим, який існував у Болгарії протягом 1887–1894 рр., був авторитарним за своїм характером, про що свідчать його основні ознаки — зосередження влади в руках прем'єр-міністра, обмеження ролі Звичайних народних зборів і органів місцевого самоврядування, підпорядкування урядові судової системи, а також застосування переслідувань і репресій проти опозиції. При цьому видимість демократії у державі все ж зберігалася: діяла Тирновська конституція, що гарантувала права і свободи громадян; регулярно проводилися парламентські вибори.

Серед соціальних передумов встановлення «стамболовістського» режиму можна відзначити відсутність демократичних традицій у болгар, котрі протягом кількох століть перебували в умовах османської тиранії. Нетривалий досвід функціонування представницьких органів влади протягом перших років існування Князівства так і не призвів до активного залучення у політичні процеси громадян країни, більша частина яких лише формально брала участь у виборах. Політика залишалася справою небагатьох — нечисленних представників інтелектуальної сфери, чиновників і службовців, котрі використовували пасивність, необізнаність і неосвіченість населення* у своїх цілях.

Динаміка представництва НЛП у парламенті свідчить про зростання серед депутатів від правлячої партії кількості чиновників (на 21,05%) і адвокатів (на 3,57%). Натомість селян, торговців та вчителів стало менше,

* Перед приходом до влади уряду С. Стамболова лише 10% громадян країни було грамотним.

відповідно на 15,39%, 5% і 2,06%. Аналогічна тенденція простежується і щодо чисельності журналістів, аптекарів, священиків, ремісників³⁸. Виконавча влада заради контролю над парламентом піклувалася про те, щоб Звичайні Народні збори, які обиралися за мажоритарним принципом, були представлені лояльними до режиму особами. Залежні від центральних органів управління чиновники й службовці якнайкраще підходили на роль проурядових депутатів. Їх перемога на виборах забезпечувалася за допомогою поліції і фальсифікацій.

У період правління С. Стамболова дистанція між владою, представленою професійними політиками, чиновниками і службовцями, та широкими прошарками населення, які не могли делегувати до парламенту своїх обранців, постійно збільшувалася³⁹. Своєю політикою уряд С. Стамболова порушив традиційний уклад життя консервативно налаштованого селянства і православного духовенства. За шість з половиною років свого перебування при владі він так і не зміг задовольнити потреб громадян. Поступовий розвиток ринкових відносин призвів до розорення дрібних сільськогосподарських виробників, торговців і ремісників, а розширення бюрократичного апарату зумовило збільшення податкового навантаження, яке, у першу чергу, відчули на собі селяни. Вказані фактори у комплексі не сприяли зростанню популярності уряду серед народу. Всі спроби «загравання» влади з різними соціальними прошарками населення не мали значного ефекту та суттєво не покращили матеріального становища громадян. Натомість чиновники, професійні військові й працівники правоохоронних органів розглядалися владою як гарант свого стабільного положення. Ось чому уряд реалізовував більшість ініціатив в інтересах саме цих соціальних груп.

Низка заходів авторитарної влади С. Стамболова у довготривалій перспективі зумовлювала розвиток демократії у Болгарії. Серед них — прийняття Закону про обов'язкову початкову освіту та відкриття у столиці першого Вищого училища, а також ініціативи, спрямовані на розвиток промисловості, які прискорили процес урбанізації в країні*. Адже зростання рівня грамотності громадян сприяло якісним змінам політичної культури болгар, а соціально активне міське населення більш свідомо брало участь у виборчих процесах, що відбувалися у державі.

* Лише за період з 1887 по 1892 р. рівень урбанізації у Болгарії збільшився на 0,9%.

¹ *Stokes G.* The Social Origins of East European Politics // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. — Berkeley, 1989. — P. 210.

² *Грънчаров С.* Политическите сили и монархическият институт в България: 1886–1894. — София, 1984.

³ *Маджаров М.* От самовластие към свобода и законност. — София, 1936. — С. 443–446.

⁴ *Генадиев Н.* Мемоари / Ред. С. Грънчаров. — София, 1985. — Т. 1; *Пантев А.* България и днес не е готова за един Стамболов [Интервю] // Отечествен вестник. — 1992. — № 13990. — С. 1.

⁵ *Маринов Д.* Стефан Стамболов и новейшата ни история (Летописни спомени и очерци). — София, 1992. — Ч. 2; *Ястребовъ Н., Лавров П.* История болгарского народа. — Петроградъ, 1916.

⁶ *Гримм Э.* К истории русско-болгарских отношений // Новый восток. — 1924. — Кн. 5. — С. 68–85.

⁷ *Грънчаров С.* Политическите сили и монархическият институт в България: 1886–1894. — София, 1984.

⁸ *Мадиевский С. А.* Различия социальных структур формирующихся буржуазных наций и некоторые отражения их в политических институтах и духовной культуре (на примере Болгарии и Румынии) // Балканские страны в новое и новейшее время. Сборник статей. — Кишинев, 1977. — С. 55–66.

⁹ *Perry D.* Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895. Durham. 1993; *Stokes G.* The Social Origins of East European Politics // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. — Berkeley, 1989; *Stokes G.* The Social Origins of East European Politics // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. — Berkeley, 1989; *Гришина Р.* Лики модернизации в Болгарии в конце XIX — начале XX веков (бег трусой по пересеченной местности). — М., 2008.

¹⁰ *Чорній В.П.* Історія Болгарії. — Львів, 2007. — С. 209.

¹¹ *Саздов Д.* Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). — София, 2008.

¹² *Дюверже М.* Политические партии. — М., 2000. — С. 62.

¹³ *Дубовик О.* Стефан Стамболов и болгарская церковь // Историки-слависты МГУ. — Кн. 8. Славянский мир: в поисках идентичности. — М., 2011. — С. 315.

¹⁴ *Гришина Р.* Лики модернизации в Болгарии в конце XIX — начале XX веков (бег трусой по пересеченной местности). — М., 2008. — С. 229.

¹⁵ *Миколенко Д.В.* Македонське питання на шпальтах болгарської проурядової газети «Свобода» (1887–1894 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. — 2012. — Вип. 44. — С. 88.

¹⁶ *Миколенко Д.* Попытки реализации идеи «Великой Болгарии» правительством С. Стамболова: реалистичный подход к решению национального вопроса или бесперспективная стратегия? // Историки-слависты МГУ. — Кн. 8. Славянский мир: в поисках идентичности. — М., 2011. — С. 334.

¹⁷ *Миколенко Д.В.* Македонське питання на шпальтах болгарської проурядової газети «Свобода» (1887–1894 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. — 2012. — Вип. 44. — С. 88.

¹⁸ Там само. — С. 89.

¹⁹ *Миколенко Д.В.* Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894 рр.) // *Дриновський збірник: Дриновски сборник.* — Харків–Софія, 2011. — Т. 4. — С. 194.

²⁰ *Саздов Д.* Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). — София, 2008. — С. 144.

²¹ Пак там. — С. 178.

²² Пак там. — С. 180.

²³ *Дубовик О.* Стефан Стамболов и болгарская церковь // *Историки-слависты МГУ.* — Кн. 8. Славянский мир: в поисках идентичности. — М., 2011. — С. 319.

²⁴ *Саздов Д.* Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). — София, 2008. — С. 180.

²⁵ *Дубовик О.* Стефан Стамболов и болгарская церковь // *Историки-слависты МГУ.* — Кн. 8. Славянский мир: в поисках идентичности. — М., 2011. — С. 319.

²⁶ *Палангурски М.* Избори по стамболовистки (1887–1894 г.). — Велико Търново, 2008. — С. 146–149.

²⁷ *Саздов Д.* Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). — София, 2008. — С. 199.

²⁸ *Палангурски М.* Избори по стамболовистки (1887–1894 г.). — Велико Търново, 2008. — С. 146–151.

²⁹ *Миколенко Д.В.* Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894 рр.) // *Дриновський збірник: Дриновски сборник.* — Харків–Софія, 2011. — Т. 4. — С. 194.

³⁰ Там само. — С. 191.

³¹ *Саздов Д.* Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). — София, 2008. — С. 216.

³² Пак там. — С. 184.

³³ *Палангурски М.* Избори по стамболовистки (1887–1894 г.). — Велико Търново, 2008. — С. 169–173.

³⁴ Свободно слово. — 1894. — 11 януари.

³⁵ Свободно слово. — 1893. — 6 февруари.

³⁶ Свободно слово. — 1894. — 26 февруари.

³⁷ *Миколенко Д.В.* Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894 рр.) // *Дриновський збірник: Дриновски сборник.* — Харків–Софія, 2011. — Т. 4. — С. 192.

³⁸ *Палангурски М.* Избори по стамболовистки (1887–1894 г.). — Велико Търново, 2008. — С. 191–194.

³⁹ *Stokes G.* The Social Origins of East European Politics // *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century.* — Berkeley, 1989. — P. 231.

В статье раскрывается взаимосвязь социальных и политических процессов в Болгарии периода правления С. Стамболова, а также определяются слои населения, которые обеспечивали политическую опору режиму. Автор приходит к выводу, что ряд мероприятий авторитарной власти «стамболовистов» в долгосрочной перспективе обусловили развитие демократии в стране.

Ключевые слова: *Народно-либеральная партия, «стамболовисты», политический режим, социальная опора, авторитаризм, оппозиция.*

The article deals with the interdependence of social and political processes in Bulgaria during the period of S Stambolov governing; and the population, that provided the support of political regime, were defined. The author concludes that a number of authoritarian measures of «stambolovisty» facilitated the development of democracy in the country in the long run.

Key words: *People's Liberal Party, «stambolovisty» political regime, social support, authoritarianism, opposition.*